

KAPİTALİZMİN YAPISAL ÇELİŞKİSİ VE KRİZ

BAHADIR ÖZGÜR
Gazeteci

GİRİŞ

Burjuva ekonomi politiğinin en muhafazakar temsilcilerinden birisi olan The Economist dergisi geçtiğimiz yaz ayında 1974 yılından bu yana ilk kez durgunluk konusunu kapak yaptığında, herkes uluslararası kapitalizmin büyük bir bunalımın içine düştüğünü farkettiler. Elbette o ana gelene kadar bir çok veri bir krizin işaretlerini veriyordu ama; Economist'in bizzat ağızından böyle bir durumun ilan edilmesi, uluslararası sermayenin de bir krizin varlığını kabul etmesi anlamına geliyordu. 2001 yılı boyunca büyüme oranlarındaki hızlı düşüş, dünya ticaretinde belirmeye başlayan daralma, sermaye kesimlerinin pek de duymak istemedikleri kelimeyi, resesyonu akıllara getirdi. Pek hoşlanmadıkları bir kavram bu, çünkü resesyona; kapitalizmin yapısal sorunlarına işaret ediyor ve küreselleşme konjonktürünü kapsayan aşağı yukarı son yirmi yıl boyunca bu yapısal sorunların birer "hayalet"ten ibaret olduğu, 1929 yılındaki gibi bir bunalımın asla yaşanmayacağı hatta 1974'deki gibi bir çöküşün dahi zor olduğu savunuluyordu. Ama 2001 yılı gösterdi ki, yapısal sorunlar uluslararası kapitalizm açısından hala hükmünü sürdürüyor ve eski bildik eğilim, yani "her büyük sıçramayı aynı şiddette bir düşüşün izlediği" yönündeki tez bir kez daha gerçekliğini ispat ediyordu.

Öte yandan politik ve stratejik etkileri bir yana 11 Eylül'ün ekonomik krizin nedeni olarak gösterilmesi gerçekten abesle iştigal. Ama ikiz kulelere yapılan saldırının ekonomik depresyonu ihmal edilemez düzeyde derinleştirdiğine kuşku yok. Aynı şekilde bu olayın krizin aşılması için çeşitli korumacı yöntemlerin, askeri Keynesçilik uygulamalarının devreye sokulmasının vesilesi olduğu da gözardı edilmemeli.

Şimdi asıl tartışma, bu krizin yapısal özelliklerinin neler olduğu konusunda yoğunlaşmış durumda.

Burjuva ideologları artık bir kriz dönemine girildiğini rahatlıkla itiraf ediyorlar. Ama bu durumun geçici olup olmadığı, yeni bir üretim rejimine (korumacı vb.) evrilip evrilmeyeceği analizlerin hala ana teması olmayı sürdürüyor. Egemen sınıfların sözcülerinin büyük çoğunluğu ise 11 Eylül'de meydana gelen saldırıların durgunluğu başlattığı, en azından fazla zarara uğramadan atlatılabilecek bir krizi daha da derinleştirdiğini savunuyorlar. Durgunluğu anlamak için bu kriz senaryolarını tek tek incelemekten ziyade, kriz olgusu ile kapitalizm arasındaki ilişkiye dair bir çerçeve çizmek faydalı olacaktır.

KAPİTALİZM-KRİZ İLİŞKİSİNE DAİR BİR ÇERÇEVE

Kriz denildiğinde egemen görüşün bakış açısı bir "anormallik" durumu olduğudur. İstikrarsızlığın başgöstermesi, mevcut üretim biçiminin normal seyrinden sapmasıdır. Kapitalizmin genel karakterine ilişkin bir olgu değildir. Oysa kapitalizmin tarihi bizatihi bu görüşü reddeden bir seyir izledi. Öyle ki, "normal" denilen süreçlerden "anormal" durumlar daha uzun sürdü.

Buna karşın Karl Marx'ın geliştirdiği kriz teorisi egemen anlayışı da hedefine koyarak kapitalizmin yaşadığı krizleri "normal bir varoluş tarzı" olarak tespit eder. Marx, bu sonuca ulaşırken ilk olarak; kapitalizmin tarihsel olduğundan hareket eder, yani bir başlangıcı ve sonu vardır, kendinden önceki üretim tarzları gibi gelip geçicidir. İkincisi; kapitalizm en önemli değişikliklerini krizleri aşarken yaşar. Üçüncüsü; kapitalizm esas olarak iç çelişkileri olan istikrarsız ama bu iç çelişkilerinin dinamiği üzerinde krizler ve toparlanmalardan geçerek gelişen bir üretim tarzıdır. Sonuçta krizler toparlanma ve istikrar dönemleri kadar "normal" bir varoluş anı olarak değerlendirilmek zorunda.

Marx'ın geliştirdiği teorik çerçeve üzerinden aktüel olarak sık sık adını duyduğumuz bazı "kriz" anlarının anlamlandırılması gerekiyor. Örneğin; petrol krizi, döviz krizi, borç krizi veya bir ülkenin, bölgenin yaşadığı krizler vb.

Evrensel bir sistem olarak kapitalizm, kendi üretim tarzının farklı gelişmişlik düzeylerinin eşzamanlı birlikteliğine sahiptir. Ve bu eşzamanlılık hem krizlerin ortaya çıkış biçimlerini, görünümünü ve şiddetini belirler hem de yukarıda saydığımız kriz biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olur.

Sözkonusu krizler ise daha derinde gelişen ve yaygınlaşan kapitalist krizi ele verir. Dönemsel krizler olarak adlandırılan bu anların özelliği, eşitsiz gelişme ve bağımlılık ilişkileri düzleminde ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla bu noktada Lenin'in emperyalizm teorisi, bize büyük bir anahtar sunuyor.

Emperyalizmin eğilimlerini kısaca şöyle özetler Lenin: 1- Üretimin ve sermayenin merkezileşmesi, tekellerin ortaya çıkması. 2- Banka ve sanayi sermayesinin kaynaşması ile yeni sermaye biçiminin

ve buna bağlı olarak da yeni bir sermaye sınıfı fraksiyonunun, finans kapitalin ve mali oligarşinin ortaya çıkması. 3- Sermaye ihracının ayrı bir önem kazanması. 4- Dünyayı aralarında paylaşan uluslararası tekellerin oluşması. 5- Dünyanın topraklarının en büyük kapitalist güçler tarafından paylaşımının tamamlanması.

Lenin bu beş eğilimi tek tek inceleyerek aralarındaki bağlantılar üzerinden emperyalizmin çürüten kapitalizm olduğunu belirlemiştir. Böylece emperyalizmin aynı zamanda kapitalizmin değişmesi ve yok olması ile ilişkili olduğuna dikkat çeker; bununla bağlantılı olarak da son tahlilde emperyalizmin kapitalizmin nihai krizi olduğunu söyler. (Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması, Evrensel Basım Yayın, 2001)

Lenin'inden aktardığımız bu son vurgu, aslında bugünkü krizin de yapısal nedenlerine işaret ediyor. Birbiri ardına yaşanan ekonomik buhranlar, çatışmalar ve paylaşım savaşları emperyalizmin yapısal sorunları olarak karşımıza çıkıyor ve Lenin'in üzerinde ısrarla durduğu gibi bütün bu gelişmeler çürümüş kapitalizmi ortadan kaldırmıyor ama aynı zamanda bu bunalım, emperyalizmin ekonomik ve politik kurumlarının işlemlerini de engelleyen bir süreci beraberinde getirerek, işçi sınıfı için daha olgunlaşmış politik olanakları ortaya çıkartıyor.

Böylesine karmaşık ve girift üretim ilişkilerinin üzerinden gelişen mali piyasalar, borsalar, finansal enstürmanlar, teknolojik imkanlar bir yandan sermaye birikiminin genişlemesine neden olurken, diğer yandan da devrevi krizlerin sıklaşmasına ve kapitalizmin kriz anlarının süreklileşmesine yol açıyor. Güncel gelişmelerin bu çerçevede ele alınması kriz olgusunu anlamlandırmak bakımından önemlidir.

EŞZAMANLI DURGUNLUK

Dünya ekonomisinde yayılmaya başlayan durgunluk, dünyanın toplam üretiminin yüzde 34'ünü, toplam ithalatın ve ihracatın, sırasıyla yüzde 31 ve 28'ini gerçekleştiren ABD, Japonya ve Almanya'yı pençesine aldı. 2001'in birinci üç aylık döneminde, Avrupa Birliği ülkelerinin Avrupa dışına toplam dış satımları yüzde 12.5 geriledi. Almanya'da yıllık ekonomik büyümenin yüzde 1'in altına düşme olasılığı güçlendi. Avrupa'da tüketici talebinde de hissedilir bir gerileme başladı. Artık, Avrupa'nın bu yıl yavaşlamasına rağmen, ABD'den daha güçlü bir büyüme gerçekleştirerek dengeleyici bir etki yapma umudu da kalmadı. Japonya ise geçen on yılın dördüncü durgunluğuna girdi ve Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)'sinin yüzde 130'una ulaşan bir kamu borcu ve yüzlerce milyar doları aşan batık banka alacakları altında, dünya ekonomisini de çatlatmaya aday bir mali krize doğru hızla kayıyor. Dünyanın geri kalanının durumu da pek parlak değil. En son verilerle bir yıl öncesine göre sanayi üretimi büyüme hızı ile 2000-2001 dönemi GSMH büyüme hızları şöyle: Tayvan -5.8/-1.9, Filipinler -2/-0.6, Tayland -1.8/-1.3, Singapur -0.8/-4.9, Malezya -0.3/-4, Hong Kong -0.2/-7, Avustralya 3.1/-1.8, Güney Kore 5.7/-5.3, Peru -6.3/-1.1, Meksika -1.9/-3.4, Kanada 0.7/-4.2, İsrail -1/-4.2 (IMF-Ülke İstatistikleri.)

Dünya ekonomisinde eşzamanlı bir durgunluğun yerleştiğini gösteren bir diğer gösterge de şirket karları. Örneğin, Standard and Poors 500 indeksine göre 2000 yılında ilk üç aylık dönemde Amerikan şirketlerinin karları, bir önceki yılın aynı döneminden belirgin olarak yüksekti. Şirket karlarını ölçen S&P 500 indeksi bu yılın ilk dört aylık döneminde yüzde 6'dan fazla geriledi. İkinci üç aylık dönemde de gerilemenin yüzde 16-17 düzeyine ulaşması bekleniyor. Aynı dönemde, teknoloji sektöründe bu gerileme yıllık yüzde 40-yüzde 60 oranlarına ulaşıyor. Benzer bir durum Avrupa'da benzer sektörlerdeki şirketlerde de görülüyor (The Economist, Temmuz 2001 sayısı).

Bu rakamların arkasında daha köklü, kalıcılığı yüksek kriz eğilimleri var kuşkusuz. Geçen 20 yıl boyunca uluslararası mal ve sermaye piyasalarının serbestleştirilmesinden en çok faydalanan, mali hizmetler, otomobil ve telekom araç gereçleri ve donanımları, yarı iletkenler, sanayi makineleri sektörlerinde kronik bir kapasite fazlası sorunu yaşanıyor. Bakır, alüminyum fiyatlarında yaşanan, demir-çelikte sertleşen ticari gerginlikler hep bu durumun göstergeleri. Geçen on yılda bu lider sektörlerde dünya ölçeğinde entegrasyon büyük hız kazandı. Ancak, bu sırada oluşan bağlantılar şimdi, sektörler arasındaki kriz eğilimlerini hızla yaygınlaştıran ve güçlendiren bir araç işlevi görüyor. (Ergin Yıldızoğlu, "Bu sefer farklı", Cumhuriyet 2 Temmuz 2001.)

Veriler dünya ekonomisinde gelişen durgunluğun, daha öncekilerden önemli farklılıklar içerdiğini ortaya koyuyor. Çünkü bu kez dünya ekonomisi Morgan Stanley'in yorumcularının deyimiyle "şok emicilerden" yoksun durumda. 1990'ların başındaki kriz sırasında Rusya ve Dođu

Avrupa dünya ekonomisiyle bütünleşiyor, yeni yatırım alanları ve milyonlarca yeni tüketici oluşuyordu. Asya'da altyapı yatırımlarında patlama yaşanıyor, Latin Amerika ülkeleri hiperenflasyon sürecinden yeni yeni çıkıyorlardı. Geçen dönemde şok emici rolü üstlenen bu bölgeler, aslında biraz bizatihi da bu işlevlerinden dolayı 1997'de çöktüler. Aynı dönemde sermayenin dolaşımının hızlanması, telekomünikasyon teknolojisindeki gelişmeler yeni yatırım olanakları sağlıyordu. 2000 yılında başlayan ekonomik durgunluk, 1997-98 mali krizindekinden de farklı bir yayılım kazanıyor, üretim ve yatırım düzlemlerini de etkisi altına alıyor. 1974'ten bu yana ilk kez batılı kapitalist ülkeler ile önde gelen bağımlı ülkelerin ekonomilerinin eşzamanlı olarak bir daralma yaşaması dikkati çekiyor. Kısaca bu kez dünya ekonomisinin bir bölgesindeki ekonomik yavaşlamayı, bir başka bölgesindeki büyümenin getirdiği talep ve yatırım olanaklarıyla dengelemenin koşulları büyük oranda tıkanmış durumda. Üstelik bu kriz, dünya ekonomisinde 1974 yılından beri yaşanan genişleme döneminin sonuna işaret ediyor. Yani devrevi kriz süreci, büyük bir bunalımla noktalanıyor.

"BÜYÜK PATLAMADAN" MALİ SERMAYENİN BUNALIMINA...

Devrevi kriz sürecini anlayabilmek amacıyla, küreselleşme adı verilen ve mali sermayenin mutlak hegemonyasını sağladığı son 25 yılın bilançosunu hatırlamakta yarar var. Çünkü bu süreç finansal piyasaların olağanüstü bir gelişme gösterdiği ve sermaye birikimini müthiş derecede yoğunlaştıran tarihsel dinamiklerin ortaya çıktığı önemli bir uğrak.

1960'lar, 2. Dünya Savaşı sonrasında merkez kapitalist ülkelerde, kısmen de gelişmekte olan ülkelerde, yaşanan büyük ekonomik genişlemenin (ekonomik boom) sona erdiği ve kapitalizmin uluslararası düzeyde yapısal bir krize sürüklendiği yıllardı. Beklenen kırılma 1970'lerin başında gerçekleşti. Genelleşmiş bir durgunluk ile birlikte uluslararası para sisteminin dağılması ve sabit kurdan esnek kur sistemine geçilmesi ile petrol fiyatlarındaki ani artış gibi iki büyük istikrarsızlık yaratıcı ve risk artırıcı oluşum meydana geldi. Krizle birlikte petrol ve döviz fiyatlarındaki aşırı dalgalanmadan korunmak amacıyla risk azaltıcı bir takım finansal enstürmanlar devreye girmeye başladı. Diğer taraftan merkez kapitalist ülkelerde yatırım olanaklarının tıkanması, bankaların borç verecek müşteri bulmaktaki zorlukları ortaya muazzam bir sermaye fazlası çıkarttı. Çare bağımlı ülkelerin pazarlarını yeniden yapılandırarak bu pazarlara sermaye fazlasının ihraç edilmesi idi. Süreç 1950'lerden sonra azaldığı belirtilen sermaye ihracını, sermayenin uluslararasılaşmasını bir anda ön plana çıkarttı. ABD ve Avrupa bankalarındaki nakitler, hedef seçilen ülkelere borç olarak verilmeye başlandı. Bu durum birbirine bağlı iki yönlü bir ihtiyacın ürünüydü. Merkez kapitalist ülkelerdeki aşırı üretimin bir şekilde yeni pazarlara aktarılması, emilmesi gerekiyordu. Bunun için hedef seçilen ülkelerin bu aşırı stokları tüketebilecekleri bir iç pazar dinamiğine ihtiyacı vardı. "İthal ikameci rejim" adı verilen ve batılı ülkelerden tüketim malı ithal etmeye dayalı bir sanayileşme hamlesi başlatıldı. Borçlar buralara aktı. Böylece hem batılı ülkelerin bankalarındaki fonlar bir yandan değerlendirilmiş oluyordu, diğer yandan da aynı ülkelerdeki sanayi üretimi kendine pazar yaratma şansı bulmuştu. Ancak bağımlı ülkeler açısından sorunlar giderek arttı ve alınan borçlar bir süre sonra ödenemez boyutlara ulaştı. 1970-1983 yılları arasında gelişmekte olan ülkelerin toplam borç stoku yüzde 811 artarak 68 milyar dolara çıkmıştı bile. 1984 yılında ise bu miktar tam 895 milyardı. Ve bu ülkelerde borç krizi patlak verdi. Bağımlı ülkelerin borçlarını ödeyemez duruma gelmesi, merkez kapitalist ülkeleri de sarstı. Borç krizi sermaye piyasaları açısından iki anlama geliyordu. Birincisi borç veren bankalar alacaklarını tahsil edemeyince mali yapıları bozulmaya başladı. İkincisi ise sermaye fazlasının değerlendirilebileceği alanlardan biri geçici olarak kapanmış oluyordu. Sonuçta uluslararası sermaye bağımlı ülkelerdeki piyasalardan çekilerek merkez kapitalist ülkelere geri döndü. Ancak buralarda da yeni yatırım olanaklarının tıkanması, uluslararası sermayenin yeni yönelimlere girmesine neden oldu. Bunların başında özellikle de ABD'de yaşanan tüketici kredilerindeki hızlı artış geliyordu. Ama daha önemlisi ikinci gelişmeydi. Yani birikmiş artı değerini yeniden paylaşımı olarak spekülasyon hareketlere yönelinmesiydi.

Borç krizinin uluslararası mali bunalıma yol açmasından çekinen ABD faiz oranlarını hızla düşürmeye başladı. Böylece ABD'de borçlanma olanakları artıyor, sonuçta da hisse senetleri ve tahvillerin yükselmesi için uygun ortam yaratılmış oluyordu. Borsalardaki hareketlilik şirket borçlarının artması, spekülasyon işlemlerinin de yoğunlaşmasını beraberinde getirdi. Bu iki sonuç arasındaki bağlantının aslında bugünkü krizin de dinamiklerini açığa çıkarttığını söylemek yanlış

olmayacaktır. Çünkü banka sermayesi ile sanayi sermayesinin girift ilişkilerinin en rafine yansıması olarak borsa, kapitalizmin krizinin aynası durumundadır. Dolayısıyla kredi sistemi borsanın işleyişi, krize ışık tutacak bazı verileri bize açık biçimde sunuyor.

KREDİ SİSTEMİ VE KRİZİN AYNASI OLARAK BORSA

Marx'ın temel tespitlerinden birisi faizin paranın fiyatı olduğudur. Kapitalistin elinde biriken paranın faiz getirmek amacıyla dolaşıma girmesi ise karmaşık bir kredi sisteminin gelişmesine yol açmıştır. Buna karşın parayla karşılaştırıldığında kredi, daha kompleks bir olgu olarak karşımıza çıkar. Bu mekanizmanın gelişimi, mali sermayenin egemenliğinin artmasına yol açarken, para hareketlerinin de kapitalizmin işleyişindeki rolünü artırmıştır. Öyle ki, paranın zaman ve mekansal sınırlamalardan kurtulmasını sağlayarak, özellikle kriz dönemlerinde aşırı üretim ve sermaye birikiminin yeniden değerlendirilmesi gibi oldukça önemli bir araç işlevini üstlenmiştir. Kredi sisteminin bugün en yoğunlaştığı mekanizma borsadır. Borsa sermaye için bir çeşit kredi piyasasıdır. Kapitalizmde sermaye birikimi yavaşlamaya başladığında şirketler borsaya akın eder. Bu üretim sürecinin devamı için gerekli olan fonları sağlamayı kolaylaştırır. Ancak kriz süreci uzadıkça kredi talebi de artar. Üretim sürecinin dışında elde edilen fonların riski büyüktür ve krediyi alan da veren de risk üstlenmiş olur.

Çünkü kredi talebi aslında el konulacak artı değer üzerine bir bahistir. Şirketler elde edecekleri artı değeri bir nevi ipotek ettirerek hisse ve tahviller yoluyla borçlanırlar. Bankalar ve finans kuruluşları da elde edilecek bu artı değeri gözeterek bu borcu dağıtırlar. Ama durgunluk dönemlerinde üretim sürecini yavaşlaması, tüketimin azalması beraberinde kredi ilişkilerini daha fazla yoğunlaştırır. Sürekli bir kredi talebi doğar ve beklenen artı değerden kar elde etmek yerine her iki tarafta borsadaki alışverişten kar elde etmeye başlar. Bu gerçekte gelecekte üretilmesi beklenen artı değere olan ilginin azalmasına, buna karşın üretilmiş ve birikmiş artı değer paylaşılmasına yönelmesi anlamına gelir. Spekülasyonlar hızla artar, finans piyasaları şişmeye, suni olarak büyümeye başlar. Sadece spekülasyon yaparak, kredi piyasasından beslenerek büyüyen bir kesim, üretim sürecini tehdit etmeye başlar. Bu krizin en büyük göstergesidir.

Borsadaki işlemlerin özünde artı değer üzerindeki bahsin bulunması, devletlerin borçlanmak için yine tahvil, bono gibi finansal enstürmanlara başvurması, emekçi kesimler için sömürü oranının daha fazla artması anlamına geliyor kuşkusuz. Borsaların çökmesinin veya birden hareketlenmesinin artı değer üzerindeki spekülatif işlemlerin artmasından başka bir anlamı yoktur. Spekülatif kazanç özünde üretim sürecinde yaratılan değerlerin belli kesimlerin elinde mülkiyet olarak kristalize olduğu noktadan sonra dolaşım alanına girdiği ölçüde spekülatörlerin ilgi alanına girmiş oluyor. Değer biriktikçe spekülatif sermaye bu değeri ele geçirmeye ve faiz getirisi sağlamak üzere dolaşıma sokmaya çabılıyor.

Dünyada son on yılda finansal işlemlerde görülen hareketlilik gerçekte bir krizin çanlarını çaldığının habercisiydi. 1 trilyon doları aşan bir fon dünya borsalarını dolaşarak faiz getirisi elde ediyordu. 1987 Meksika, 1997 Asya, 1998 Rusya, 2000 yılında da Türkiye ve Arjantin'de başlayan krizlerin patlak vermesine neden olan aşırı üretimin getirisi olarak ortaya çıkan durgunluk ve artan spekülatif işlemlerdir.

Küreselleşme olarak nitelendirilen ekonomik ve politik konjonktüre tekabül eden son 25 yıllık zaman dilimi, emperyalizmin de yeni yönelimlerinin bir ürünüydü. Lenin'in yüzyılın başında dikkati çektiği sermaye birikim rejimi kendini en yoğun ve açık biçimde bu süreçte ortaya koymuştu. Marx'ın Komünist Manifesto'da söylediği gibi, sermaye kendine benzer bir dünya yarattı. Uluslararasılaşma, tekelleşme ve mali oligarşinin mutlak biçimde hakimiyet sağlaması, klasik sömürgeciliğin başlattığı dünyanın en ücra köşelerine kadar birer pazar ve hammadde kaynağı olarak yapılandırılmasının tamamlandığı koşullarda kriz patlak verdi.

Yapısal kriz süreci içinde 1980'lerden sonra geliştirilen kriz düzenleme mekanizmalarının tükendiğini ve yine önümüzde, belirsizliklerle ve radikal değişiklik olanaklarıyla dolu bir dönemin açıldığını düşündüren işaretler son derece hızlı bir biçimde çoğalıyor.